

O'ZBEK TILINI O'QITISHDA MAQOLLARNING TARBIYAVIY VA ILMIY AHAMIYATI

Shoiraxon Raximova Abduraximovna

*Kamoliddin Bexzod nomidagi Milliy
rassomlik va dizayn instituti o'zbek tili fani o'qituvchisi*

Annotatsiya. Ushbu maqola o'zbek tilini o'qitish jarayoni maqollarning tarbiyaviy hamda ilmiy ahamiyatiga e'tibor qaratib, uni tahlil qiladi.

Kalit so'zlar: maqol, matal, paremiologiya, epic, dramatik, nasriy, she'riy

Абстракт. В данной статье акцентируется внимание на воспитательном и научном значении пословиц в процессе обучения узбекскому языку и проводится его анализ.

Ключевые слова: пословица, мата, паремология, эпос, драматургия, проза, поэтика.

Abstract. This article focuses on the educational and scientific significance of proverbs in the process of teaching the Uzbek language and analyzes it.

Key words: proverb, matal, paremiology, epic, dramatic, prose, poetic

Maqol va matallarni hayot qomusi, xalq qomusi, betakror badiiy-tarixiy solnoma deyish mumkin. Ular odamlarning ongini charxlaydi, nutqini tiniq va ta'sirli qiladi, hayotda to'g'ri yo'l tanlashga, hayotiy jumboq va muammolarni to'g'ri yechishga o'rgatadi. Shuningdek, maqollar og'zaki ijodning eng kichik namunalari sifatida juda qadimiy bo'lib, ularni yaratgan xalqning g'oyaviy, madaniy, maishiy hayoti, ruhiy xazinasini umumlashtiradi.

Maqol arabcha "qavolloh" so'zidan olingan bo'lib, "gapirmoq, gapirmoq" degan ma'noni bildiradi. Odamlar "nutqda qat'iy" yoki "nutqda beqaror" iboralarini qo'llashadi: birinchisi "so'zda hal qiluvchi, bir so'z" degan ma'noni anglatadi, ikkinchisi "so'zida turmagan" degan ma'noni anglatadi. Demak, "Maqol" so'zi o'zbek tilida ikki ma'noga ega: birinchidan, lug'at ma'nosida "so'z, nutq" ma'nosini bildirsa, ikkinchidan, idiomatik ma'noda xalq og'zaki ijodida keng tarqalgan janrni ifodalaydi. Rus tilshunosi V.P. Jukov tarbiyaviy ahamiyatga ega bo'lgan maqol va matallarni bir-biridan farqlab shunday deydi: "Maqol va matallar frazeologik birliklardan tarkibiy va grammatik jihatdan farq qiladi: ular to'liq jumlaning anglatadi. Ularning ajralmas semantik mazmuni tushunchalarga emas, hukmlarga asoslanadi. Shuning uchun maqol va matallar frazeologik birliklarga xos bo'lgan frazeologik ma'no tashuvchisi bo'la olmaydi; ularning ma'nosi faqat jumla (ko'pincha kengaytirilgan) orqali yetkazilishi mumkin, frazeologik birlik ma'nosi esa so'zlar yoki iboralar orqali yetkaziladi", deydi. Matal to'liq ma'noni bildirmaydigan ko'chma ibora, hikmatli so'z. Matal — majoziy

ifoda, muayyan hayotiy voqeani aniq va to'g'ri ifodalovchi ibora: maqollardan farqli o'laroq, ibratli nasihat tarzida umumlashtiruvchi ma'nodan holi. Masalan, "tuyaning dumi yerga tekkanida, qozonni suvga tashladik" kabi. Biz hozir matallarga emas, asosiy e'tiborni maqollarga qaratganimiz tufayli ularning ta'lim berish, xususan o'zbek tilini o'qitishdagi ahamiyati hamda didaktik muhimligiga e'tibor qaratamiz.

Maqollarda xalqning qadriyatlar tizimi aks etadi, o'z o'rnida mifologiyalashtirilgan til birliklari ham ishtirok etishi kuzatiladi. Non asosli maqollar uy-ro'zgo'r mahsulotlari asosida shakllangan maqollar ichida nisbatan ko'p uchraydi: Non bolasi-non ushoq; Non bo'lsa bas, o'zgasi havas; Non qon bo'lsa, qon-jon; Non ham non, ushog'i ham non(isrofgarchilik-aksqadriyat) singari bir qator maqollar nonning asosiy ozuqa bo'lganligini, xalq tomonidan e'zozlanganligini ko'rsatuvchi moddiy qadriyatlarni ifodalaydi; o'z navbatida, nonning el orasidagi qiymati boshqa qadriyatlar uchun asos bo'ladi.

"Non qadrini och bilar, kiyim qadrini –yalang'och"; "Nonvoyga non aziz, tegirmonchiga –un" mazmunidagi maqollar shaxsiy qadriyatlar har kimning ehtiyoji va istagidan kelib chiqishini anglatadi; "beli og'rimaganning non yeyishini ko'r"; "tilab olgan non qorin to'ydirmas" matnida non leksemasining "tirikchilik" semasi orqali o'zgalar mehnati evaziga kun ko'ruvci insonlarga baho berilgan(etik qadriyat). Non mahsulotlarining el orasidagi qadri til egalari ongida "obro'", "e'tibor" tushunchalarini shakllantirib, "Ulug' so'zlama, ulug' parcha non yersan" tarzida voqelangan (etik qadriyat). "Bor-bor, ishda bor, ishlamagan nonga zor"; "Ketmon chopdim, non tishladim" maqolida non-rizq-nasiba, "Mehnatning noni-shirin, Yalqovning joni –shirin" maqollarida non-daromad, "Abjir bo'lsa farzanding, cho'ldan non terar" matnida non-moddiy farovonlik kabi iqtisodiy qadriyatlar aks etgan.

Maqollar xalq hikmatining nodir namunalari sifatida og'zaki badiiy ijodning keng tarqalgan mustaqil janridir. An'anaviy ravishda ularni jamoat odob-axloq qoidalari deb atash mumkin. Zero, maqollar xalqning asrlar davomida hayotiy tajribasida sinovdan o'tgan ijtimoiy-siyosiy, ma'naviy-madaniy, axloqiy-falsafiy qarashlarining nihoyatda ixcham, siqilgan, zich va obrazli ifodalanishidan tug'ilgan hodisadir. Maqollar ataylab yaratilmaydi, balki hukm sifatida, ma'lum bir holat talabi tufayli isbotlangan hayotiy tajribadan tug'ilgan xulosaga ma'naviy baho sifatida vujudga keladi. Har bir xalq maqolida o'z xalqining qalbi, qarashlari ifodalangan bo'lsa-da, undagi g'oya butun xalqqa xosdir. Ana shu xususiyatlari tufayli maqollar ham milliy, ham umuminsoniy mohiyat kasb etgan. Shu sababli ham maqollar o'zbek tilining shakllanish jarayonini o'rganishga ko'maklashadi.

Umumbashariy tuygularning borligi boshqa tillardagi maqolning mazmunini tushunishni osonlashtiradi. Tafakkurlarimizda odam va olamga munosabatdagi o'xshashlik avval dillarni, keyin tillarni yaqinlashtiradi. O'zga tildagi maqolni

o'qib, behtiyor o'z tilingizdagi shunga yaqin naql esingizga tushadi. Demak, millatidan qat'iy nazar, odam bolasiga umumiy bo'lgan g'oyalar, dinidan qat'iy nazar, odam bolasi qadrlaydigan tuygular bor ekanki, donishmand ajdodlar “qizim, senga aytaman, kelin, sen eshit” qabilidagi pandlarni aytgan. Masalan: Bir kishi ariq qaziydi, ming kishi suv ichadi – Один проторил тропу, а все ходят.

Bir kishining mehnati bilan yaratilgan narsa ko'pga xizmat qilishidek fikr har ikki xalq tasavvurida bor. Biroq o'zbek tilida “ariq va undan ko'pchilikning suv ichishi” tarzida, rus tilida “bir kishi ochgan yo'ldan barcha yurishi” tarzida obrazli ifoda topgan. O'zbek tilida kishi qilgan yaxshi ishning ko'pga xizmat qilishini ariqning xalqqa xizmatida ko'rgan bo'lsa, rus tilida huddi shunday ishni yo'lning xalqqa xizmat qilishida ko'rgan. Ana shu jihatning o'zi – mazkur maqollarning tarjima emas, har ikki tilda mustaqil ijro qilinganiga dalil. Olam va odamga munosabatda mushtaraklik tillari farqli ellarga yuqoridagidek maqollarni yaratishiga izn bergan bor. Tilning dunyoni o'ta milliy idrok etish quroli ekani yaxshi mazmunli maqollarni taqqoslaganda aniq-tiniq ko'rinadi.

Masalan: Bir mayizni qirq kishi bo'lib ebdi.

– Разложи воробья на двадцать блюд.

Har ikki maqol boriga qanoat qilib kun ko'rish, borini teng baham ko'rib, ahil yashash haqida. Ammo o'zbek bu mazmunni berishda mayda egulik mayizni va uni qirqqa bo'lishni, rus esa mitti qush chumchuqni va uni yigirmaga bo'lishni asos qilib olmoqda. Mayiz va uni qirqqa bo'lib eyishdek harakat o'zbekning olamga munosabati, chumchuq va uni yigirmaga bo'lib baham ko'rish rusning olamga munosabatini ko'rsatadi. Olamga munosabatning mazmunan mushtarak, shaklan har xilligi bu xalqlar tillarining har xilligini ta'minlagan.

Tilda so'z yasaladimi yoki ibora, u hamisha o'sha so'z yohud ibora qo'llanadigan muhitdan begona bo'lmasligi kerak. Muzmuniga mos so'zu iboralarning yotligi sezilmaydi, ularni har gal yo yozganimiz, yo o'qiganimizda allaqanday tanish hidi bordek tuyamiz, o'z-o'zimiznikidek ko'ramiz. Xalq maqollari shu ma'noda bizga tanish tutumlardan bayon etadi, bizga tanish tarixlardan hikoya qiladi. Maqoli bor tillarning barida milliy realiyalar qalamga olinadi. Ayniqsa, maqollarning ma'nodoshligini ta'minlasa, lisoniy qimmati yanada ortadi. Masalan: Bo'zchi belboqqa yolchimas, kulol – mo'ndiga

– Сапожник (ходит) без сапога.

Har ikki xalq maqolida “Hayot shunday qurilganki, o'z imkonida bo'lgan narsani o'zing uchun ishlata olmasliging mumkin” degan mazmun bor. Biroq o'zbek bu mazmunni “bo'zchi va uning o'zi to'qiydigan belbog'i, kulol va uning o'zi yasaydigan ko'za”, rus esa etikdo'z va uning o'zi tikadigan etik" realiyalarida ifodalagan. Aksincha bo'lishi, masalan, rus tili egasi bu mazmunni berishda “bo'zchi va belbog'” realiyalaridan foydalanishi imkonsiz, chunki

bo'zchilik kasbi va bo'z belbog' bog'lash rus xalqi turmushiga xos holat emas.

Maqollar odamlarning turli sohalardagi faoliyati davomida ko'p yillik sinovlardan o'tgan hayotiy tajribadan olingan barqaror va o'zgaras, to'g'ri va haqqoniy xulosalar shaklida yaratilgan. Maqollar ham she'riy, ham nasriy shaklda keladi, na lirik, na epik. Shu sababli ular ham topishmoqlar, frazeologik birliklar va obrazli iboralar kabi paremik turga kiradi va ularni yozib olish, to'plash va o'qish paremiografiyaga tegishli bo'lib, ularning yuzaga kelishi, rivojlanish tamoyillari va qonuniyatlari, san'ati paremiologiyada o'rganiladi.

Maqollar shakl jihatdan ixcham bo'lsa-da, badiiy jihatdan yuksak obrazli. Ularda fikr sodda, tabiiy, ravon, o'qimli va tushunarli bo'lib, ta'sirchan ifoda etish zarurati g'oyaviy-badiiy tushunchani ifodalashda turli narsa, hayvon, o'simlik va hodisalar tasvirlaridan foydalanishni taqozo etgan. Natijada hayotdagi, insonlar o'rtasidagi munosabatlardagi ijobiy yoki salbiy voqealarga ma'naviy baho beriladi, ramziy obrazlar orqali hukmlar chiqariladi.

O'zaro muloqot jarayonida fikrimizni isbotlash uchun ko'pincha xalq maqollaridan foydalanamiz. Bu bizning nutqimizni chiroyli, jozibali va haqiqiy qilishimizga yordam beradi. Masalan, bolani tarbiyalash haqida shunday fikr bor: "Bolani tarbiyalashning hojati yo'q, birinchi navbatda, o'zingni tarbiyalashing". Farzandingizga qanchalik yomonlik qilma desangiz ham, o'zingiz ham xuddi shunday qilsangiz, bolangiz ham siz qilgan ishlarni takrorlaydi. "Bola-oynadir".

Xalqimizning boy ma'naviy merosining ajralmas qismi sifatida yashayotgan, ularda milliy hayot, insoniy tuyg'ularni aks ettiruvchi maqol, matal va masallarni o'rganish har doim dolzarb bo'lib kelgan. Ma'lumki, xalq og'zaki ijodi doston, rivoyat, maqol va matallarni o'z ichiga oladi. Maqollar o'zbek xalqining ma'naviy qiyofasini, o'zligini aks ettiruvchi xalq amaliy san'ati namunalari sifatida alohida ahamiyatga ega. Maqollarni o'rganish va o'rgatish yoshlarimiz ma'naviyatida millatimizga hurmat, qalbida milliy g'urur tuyg'ularini uyg'otadi. Xalq og'zaki ijodini xalqimiz turmush tarzi manbalaridan biri deb hisoblashimiz mumkin. Maqollar xalq ijodiyotining ajoyib namunasidir. Maqollarni o'rganish tilimizga hurmat tuyg'usini rivojlantirish, yoshlarimizda qadriyatlarimizdan g'ururlanish tuyg'ularini shakllantirishga xizmat qiladi. Shu bilan birga, maqollarimizni chet el maqollari bilan qiyoslash, o'rganish boshqa xalqlarni hurmat qilish, ularning dunyoqarashini bilishga katta turtki bo'ladi.

Ma'lumki, ta'lim tarbiya jarayonida ko'proq beriladi. Bolalarda maktabga kelgan kundan boshlab bilim olishga intilish shakllanadi. Ularda asta-sekin bilimga bo'lgan ehtiyoj paydo bo'ladi va bu orqali o'quvchilar ma'naviy ozuqa ola boshlaydi. Shu bilan birga bolada kelajakka intilish, ishtiyoq, mehnatga chanqoqlik, muruvvatda halollik, Vatanga muhabbat, fidoyilik, milliy g'urur, matonat, mehr-oqibat, do'stlik, ezgulik kabi yuksak tuyg'ular shakllanadi. Albatta, bu jarayonda xalq maqollarining o'rni beqiyos. Xususan, maqol janridagi asarlar ham bolalardagi qo'pollik, ko'r-

ko'rona, yolg'on, dangasalik, e'tiborsizlik kabi illatlarni bartaraf etishga yordam beradi.

Maqollar tuzilishiga ko'ra bir yoki bir necha sintaktik birliklar asosida yasaladi. Gap tarkibiga ko'pincha bir sintaktik yaxlitlikdan tashkil topgan, odatda bir qismli maqollar kiradi: "Ayolning tilini ayol biladi", "Arg'imchiga kuch ber", "Vatanini sotgan er yo'q", "bir qimmatbaho tosh yerda yotmas", "Yomon itning egasini ko'm", "Ishni ishchidan o'rgan" va hokazo. Ko'p sintaktik birliklardan tashkil topgan maqollar ko'p qismli yoki murakkab maqollar deyiladi. Bunday maqollar o'xshash yoki qarama-qarshi fikrlarni ifodalashdan iborat. Aksariyat maqollar ikki qismdan iborat; bir qismi tasviriy mohiyatga ega bo'lsa, ikkinchi qismi xulosadan tashkil topgan: "Bulbulning qo'shig'i guldir, ishq xazinasini – til", "Bug'doy noning emas, bug'doy so'zing bo'lsin," "Yorqin bo'lsa yaxshi, yoz kuysa ham yaxshi", "Birovning yurtida bek bo'lguncha, o'zingning yurtida it bo'l", "Yurt qo'riganning yurti buzilmas" kabi maqollarda yaxshilik va vatanga bo'lgan sadoqatni ifodalaydi.

Maqollar jonli so'zlashuv tilida yaratilib, shunday talaffuz qilinadi. Ularning aksariyati to'g'ri ma'noda qo'llangan bo'lsa, ba'zilar ko'chma (ramziy va ko'chma) ma'noga ega: "Avval o'yla, so'ng so'yla", "Yosh kelsa -mehnatga, qari kelsa -oshga", "Mehnat, mehnatning tagi – rohat", "Vatani borning baxti bor, mehnati borning-taxti", "Yurting tinch – sen tinch" – maqollarda to'g'ri ma'no ustunlik qiladi; "Dunyoni suv bossa, o'rdakka ne g'am?", "Bo'rini gapirssang, qulog'i ko'rinar" kabi maqollar faqat majoziy ma'noda hikmat kasb etgan. Maqollarda sajlar faol bo'lib, o'ziga xos ichki qofiya hosil qiladi va uyg'unlikni ta'minlaydi.

Xalq maqollari asrlar davomida takomillashib, mumtoz qiyofa va mazmun kasb etib, nutqda faol ishtirok etuvchi paremik birlik sifatida xalq qadriyatlarini, urf-odat va an'analari, tarixi va madaniyati, ta'lim va tarbiya, odob-axloqning talqini va tavsifi hisoblanadi. Maqollar, umuman olganda, millat mentalitetini to'liq namoyon etuvchi ko'p qirrali hodisadir. Xalq og'zaki ijodi yaratgan maqollarning mavzu doirasi keng va rang-barangdir. Xususan, maqollar qadimdan o'zining she'riyati va didaktikligi bilan mashhur bo'lib, mavzu jihatidan juda boy, keng, rang-barangligi bilan ularda hamma narsa – ijtimoiy hayotning eng murakkab muammolaridan tortib, oilaviy hayotning eng kichik an'analari, yuksak axloqiy qadriyatlarigacha o'rin olgan kamchiliklardan, odamlarning xarakteridagi kichik kamchiliklarga, falsafiy dunyoqarashdan tortib eng kichik hayvonlarning xususiyatlariga qadar.

Xulosa qilib aytganda, tabiat va ijtimoiy hayotning hech bir sohasi yo'qki, maqollarda o'z aksini topmasa. Maqollar, o'z navbatida, pedagogika sohasida, ya'ni o'qitish va tarbiya jarayonida eng zarur, vaqt sinovidan o'tgan, ishonchli manba bo'lib xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. O‘zbek xalq maqollari. –Toshkent: G‘.G‘ulom nomidagi nashriyot matbaa ijodiy uyi, 2009
2. Jusupov M. Saparova N. B. Maqol paremiologik klişe turi sifatida //
3. Vestnik Kaz. davlat nomidagi universitet Al-Farobiy. Filologik seriyalar, No 7/41/, - Olmaota, 2000 - 20–25-betlar.
4. Jukov V. P. Rus maqol va matallari lug‘ati. Moskva, 1991. 6-7-betlar